

СТАТТІ ТА НАУКОВІ РОЗВІДКИ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 930.85:330.341(477.75)

© *Тетяна Горбань*
(Київ)

ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В КРИМУ У КОЗАЦЬКУ ДОБУ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Розглядаються особливості етнонаціональної політики Кримського ханства і татарсько-українських відносин зокрема у названій період вітчизняної історії.

Ключові слова: Кримське ханство, етнополітика, етнічний склад населення, ясир.

Досліджуючи особливості етнополітичних відносин в українських землях у козацьку добу вітчизняної історії, науковці нерідко (особливо якщо їх обмежують тісні рамки визначеного обсягу наукової праці) аналізують головним чином становище в ареалі давнього слов'янського розселення, лише побіжно заторкуючи етнополітичні процеси, що відбувалися на Півдні України, зокрема, у Криму. Між тим, саме цей регіон держави нині вирізняється з-поміж інших не лише своїм автономним статусом, а й глибиною притаманних йому етнорегіональних особливостей та етнополітичних проблем, що впливають з особливостей його історичного розвитку, а також репрезентує «мусульманський фактор» в українській історії.

На ранньому етапі української історії хвиля слов'янського розселення не зачепила Кримський півострів. З перших століть нової ери він регулярно зазнає вторгнень кочових племен – готів, аланів, гунів, згодом – болгар та хозар, причому частина кочовиків лишалася на півострові, переходячи до осілого способу життя. З V ст. на Крим починає претендувати Візантія, суперником якої у боротьбі за володіння півостровом упродовж кількох століть був Хозарський каганат. В залежності від посилення чи ослаблення цих держав у Криму, відповідно, посилювалися чи то християнські, чи то тюркські впливи.

У середині X ст. на територію Криму проникають печеніги, які встановлюють свою владу над степовою зоною півострова, однак розгром у 965 р. Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоровичем сприяє посиленню підупалих позицій Візантії, якій вдається витіснити з Криму рештки хозарів. Похід великого князя київського Володимира Святославовича на Херсонес, охрещення тут (ймовірно) самого князя та його дружини, роль цих подій у подальшій християнізації Київської

Русі, а також поширення на деякий час її влади на частину Північного Причорномор'я (утворення Тмутараканського князівства на території Таманського півострова) також збільшують значення християнського фактора в Криму.

У XII ст. Кримом оволодівають половці, які поширюють свою владу майже на весь півострів, за винятком його гірської частини. Половці не лише посідають домінуюче становище в політичному та економічному житті Криму; наслідком їхнього панування була подальша тюркізація культурно-мовних процесів. До того ж Візантія, після розгрому Константинополя хрестоносцями в 1204 р., втрачає реальний вплив у регіоні. Щоправда, в цей же час Крим стає об'єктом італійської, переважно генуезької, колонізації, однак до сфери інтересів генуезців входили лише міста на південному узбережжі.

Наступний, надзвичайно важливий, етап формування етнополітичної специфіки Криму пов'язаний з монголо-татарською експансією. Навала на півострів військ хана Батия в 1239 р. мала наслідком включення степового Криму до складу Золотої Орди. У процесі змішування прийшлого монгольського елемента з місцевим тюркським населенням поступово відбувається формування кримськотатарського народу. Триває активна тюркізація, а згодом (іслам стає державною релігією в Золотій Ordі в XIV ст.) – й ісламізація місцевого християнського населення.

XV ст. стало виховим в історичній долі Криму. Золота Орда вже певний час перебувала у стадії занепаду, що давало можливість правителям процвітаючого Кримського улусу поступово виходити з підпорядкування слабнучій центральній владі, аж доки в середині XV ст. не було проголошене незалежне Кримське ханство на чолі з династією Гіреїв. Однак протистояння з Золотою Ордою, правителі якої не полишали спроб повернути владу над Кримським улусом, змушувало до пошуку союзників.

Такими союзниками Гіреїв певний час були великі князі московські. Так, Менглі-Гірей I та Іван III разом успішно виступили проти золотоординського хана Ахмата в 1480 р. Згодом Менглі-Гірей надавав допомогу Івану III та його наступнику Василю III у їх війнах з правителями Великого князівства Литовського. Однак основні надії засновники Кримського ханства покладали на Османську імперію – державу, союз із якою зрештою визначив долю Криму на кілька наступних століть, а його наслідки відчуваються в етнополітичних настроях населення півострову й сьогодні.

Османська імперія у 1475 р. захопила територію південного узбережжя Криму, на яку не поширювалася влада кримських ханів, і перетворила її на власну провінцію, не зачіпаючи при цьому володінь Гіреїв. Тоді ж Менглі-Гірей I заявив про своє особисте підданство османському султану. Отже, васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії була встановлена не внаслідок завоювання, а шляхом міждинастичної унії. Більше того: як свідчать дослідники цієї проблеми, офіційно оформленого договору щодо підпорядкування кримської династії правителям Османської імперії ніколи не існувало, однак з ряду причин створений Менглі-Гіреєм прецедент виявився для такого підпорядкування достатньою підставою [2, с. 369].

З формального погляду Кримське ханство мало статус скоріше союзника, аніж васала Османської імперії. Це була держава з усіма ознаками суверенітету: хани були повновладними правителями у своїх володіннях, мали право видавати закони, збирати податки, карбувати власну монету тощо, а також проводити самостійну зовнішню політику. Стамбул же міг лише призначати та усувати ханів за власним бажанням і залучати їх війська для участі у війнах, що їх вела імперія. Однак імперська влада настільки часто вдавалася до використання своїх прерогатив, яке подеколи переростало у пряме втручання в кримські справи, що з часом ханство все більше набуває ознак турецької провінції. Очевидно, що це викликало незадоволення у владній еліті півострова, і неодноразово Гіреї надавали цьому незадоволенню дієвої форми, намагаючись перетворити номінальну суверенність на реальну. Сплески сепаратизму часом призводили до гострого протистояння, навіть збройного, або відмови кримських ханів брати участь у воєнних кампаніях Османської імперії.

Розглядаючи етнічний склад населення Кримського ханства та етнонаціональні відносини в державі, потрібно наголосити,

що одним із основних, якщо не основним, фактором їх формування була висока воєнна активність ханства у Східній Європі. Йдеться про регулярні напади на землі Великого князівства Литовського, Польщі, з 1569 р. – Речі Посполитої. До початку XVIII ст. ханство було сильною у військовому відношенні державою – інколи у далекі військові походи виступало понад 100 тис. воїнів [3, с. 381]. Зауважимо, що право на ведення самостійної зовнішньої політики вищі верстви Кримського ханства обстоювали особливо ревно, адже набіги за ясирем, тобто полоненими, яких потім продавали на невільницьких ринках або призначали за них викуп, були упродовж тривалого часу джерелом найбільших прибутків (у XVI–XVII ст. саме Крим був основним постачальником рабів для Османської імперії). Причому потяг до збагачення часто брав гору навіть над міркуваннями державно-політичного характеру: кримські війська відправлялися у набіги не лише ігноруючи негативну реакцію і навіть прямі заборони Стамбулу – коли той, наприклад, волів підтримувати мирні стосунки з Річчю Посполитою і не дратувати її нападами, – а й всупереч власним інтересам стратегічного характеру.

Українські землі, що входили до складу названих вище держав, потерпали від набігів кримських військ найбільше. Саме за рахунок їх знелюднення зростало населення ханства. Зрозуміло, що за відсутності на той час вірогідної статистики говорити про етнічну структуру населення Криму можна, лише оперуючи приблизними цифрами. Надзвичайно цікаві відомості статистичного характеру, що стосуються 1666–1667 рр., залишив турецький мандрівник Евлія Челебі, який, подорожуючи Східною Європою, відвідав Крим. Посилаючись на перепис населення, Евлія Челебі поділяв населення ханства на три групи: повноцінні мусульмани; православні піддані – робітники мусульман (есір), які ототожнювалися з українцями; раїя – піддані, що належали до різних релігійно-етнічних спільнот (євреї, караїми, вірмени, греки).

Щодо їх кількісного виміру, то чисельність мусульманського населення становила 187 тис. осіб, із яких до військового стану належало 87 000 осіб, а населення українського походження нараховувалося 920 тис.: 600 тис. – піддані (есір), 120 тис. – жінки і 200 тис. – діти. Отже, співвідношення складало 187 тис. татар та 920 тис. українців, тобто українці становили чотири п'ятих населення Криму. Цю статистику Евлія Челебі коментував таким чином: «Отже, якби – але хай нас Аллах охоронить від того –

така велика кількість невірних-непокірливих (ак) козаків (і українців) збунтувалися, то вони повернули б увесь Кримський півострів догори ногами. Це дійсно тільки завдяки благословенню, що випливає із чудес Мухамеда, що вони (козаки) цілком неспосібні до бунту» [4, с. 122–123].

Такі відомості, викладені безпосереднім спостереженням, становлять інтерес не лише як джерело інформації щодо чисельності населення Кримського ханства. Вони також дають певне уявлення про тогочасну етнополітичну ситуацію в державі. Ясна річ, Евлія Челебі пропонував надто спрощене її трактування, пояснюючи панування татарсько-мусульманської меншості над кількаразово переважаючою християнською спільнотою (навіть чи усі 920 тис. невірників були православними українцями: очевидно, що серед них були і неправославні християни, і не українці – зокрема, католики-поляки; однак не викликає сумніву, що український елемент дійсно становив абсолютну більшість).

Етнополітичні відносини в ханстві були результатом дії цілого ряду чинників, і не лише психологічного характеру – із площини так званої «слов'янської покірливості». Вони обумовлювалися й особливостями устрою Кримського ханства, яке було військовою державою, отже, майже кожен дорослий чоловік-татарин був воїном. Потрібно враховувати і географічний фактор – існування Дикого поля, великих степових просторів, підконтрольних Криму та ногайським ордам, що практично унеможливило самостійне повернення невірників на батьківщину. І, звичайно, вплив асиміляційних процесів. У державі була достатньо поширеною притаманна мусульманському світові традиція з часом звільнювати невірників – значна частина яких, при звичайстві до місцевого життя та за умов проблематичності повернення на батьківщину, про що йшлося вище, залишалися жити у володіннях Гіреїв, вливаючись до тих чи інших немусульманських громад або татарських родів. Яскравою ілюстрацією таких процесів є вміщена у «Літописі» Самійла Величка оповідь про військову експедицію Івана Сірка до Кримського ханства в 1675 р., під час якої три тисячі місцевих християн – з числа узятих колись татарами у полон українців, а також тих, що народилися вже в ханській державі – відмовилися від пропозиції І. Сірка повертатися з ним «на Русь», мотивуючи це тим, що вони вже обжилися в Криму, мають господарства, в той час як «у Русі» вони нічого свого не мають [1, с. 191].

Кількість немусульманських підданих кримського хана – раїя – становила, згідно з відомостями Евлія Челебі, близько 20 тис.

осіб. Найчисельнішими були громади євреїв, караїмів, вірмен та греків. Частково це були нащадки давнього, ще доординських часів, населення Криму, частина, зокрема караїми, була, ймовірно, завезена монгольськими завойовниками у XIII ст. для налагодження на півострові властивого Золотій Орді економічного життя, певна кількість немусульманських поселенців з'явилася тут ще пізніше. Переважно представники цієї частини населення ханства були міськими жителями, що займалися торгівлею, ремеслом, почасти – сільським господарством. Як і мусульмани, вони могли володіти невірниками. Життя немусульманських спільнот було достатньо автономним: вони об'єднувалися у самоврядні громади відповідної релігійної належності, мали судовий імунітет, розвивали власну культуру.

Регулярні походи кримських військ в українські землі за здобиччю, передусім полоненими, викликали, в свою чергу, постійні набіги на територію ханства українських козаків. Однак відносини між Запорожжям та Кримським ханством не були одномірними й не зводилися лише до перманентного збройного протистояння. Коли того потребували інтереси сторін, вони обертали на свою протилежність, тобто на союзництво. Хрестоматійний приклад – союз між Б. Хмельницьким та Іслам-Гіреєм III. Б. Хмельницький, як відомо, потребував татарської кінноти для ведення воєнних дій проти армії Речі Посполитої, для Іслам-Гірея ж цей союз був засобом впливати на події, що розгорталися в регіоні, та не допустити порушення прийнятого для Криму балансу сил. Такі міркування, власне, й визначали зовнішню політику ханства, тобто укладання більш чи менш тривалих союзів то з однією, то з іншою державою Східної Європи.

Б. Хмельницький був не єдиним козацьким гетьманом, який укладав угоди з Гіреями. Актуальність таких угод для татар зростала в періоди піднесення в Криму сепаратистських настроїв, що відбувалося на фоні послаблення Оттоманської імперії. Прагнення позбутися зверхності Стамбулу, як вже говорилося, підштовхувало кримських володарів до виступів, у яких українські козаки надавали їм підтримку. У свою чергу, татари, замість того, щоб обороняти османські володіння від козаків, не перешкоджали і часом навіть неявно сприяли їх військовим походам на турецькі території.

З кінця XVII ст. дедалі зростаючу зовнішньополітичну активність, спрямовану на Кримське ханство, починає виявляти Московська держава. Упродовж XVIII ст. російська

присутність та вплив у Північному Причорномор'ї продовжує зростати, доки в результаті двох російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст. не відбулося спочатку проголошення незалежності Кримського ханства (з приєднаннями до нього колишніми володіннями Османської імперії на південному узбережжі півострова), що фактично означало його входу у сферу впливу Росії, а в 1783 р. – включення ханства до складу Російської імперії, остаточно визнане Османською державою в

1791 р. Завершився більш ніж трьохсотлітній період існування Кримського ханства і ненабагато коротший – васальної залежності від Османської імперії. Попри його віддаленість у часі від сьогодення, цей період є одним із тих, які насамперед необхідно враховувати для розуміння сучасної ситуації на півострові та оцінювання потенційних загроз: адже в історичній пам'яті кримськотатарського народу він донині лишається джерелом як сепаратистських, так і протурецьких орієнтацій.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Величко С.В. Літопис. У 2 т. / С.В. Величко. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2 [пер. з книжної укр. мови, комент. В.О. Шевчука; відп. ред. О.В. Мишанич]. – 642 с.
2. Галенко О.І. Кримський ханат / О.І. Галенко // Енциклопедія історії України / [редкол.: В.А. Смолій (гол.) та ін.]. – К.: Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 366–377.
3. Дашкевич Я.Р. Кримські татари / Я.Р. Дашкевич // Там само. – С. 379–385.
4. Кремень В.Г. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. – К.: ARC – UKRAINE, 1996. – 793 с.

© *Татьяна Горбань*
(Київ)

ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КРЫМУ В КАЗАЦКИЙ ПЕРИОД УКРАИНСКОЙ ИСТОРИИ

Рассматриваются особенности этнонациональной политики Крымского ханства и татарско-украинских отношений, в частности, в указанный период отечественной истории.

Ключевые слова: Крымское ханство, этнополитика, этнический состав населения, ясырь.

© *Tetyana Gorban*
(Kyiv)

THE ETHNOPOLITICAL RELATIONS IN CRIMEA IN THE COSSACK'S ERA OF UKRAINIAN HISTORY

The article deals with peculiarities of ethnic-national politics of Crimean khanate and Tatar-Ukrainian relations in particular in specified period of domestic history.

Key words: Crimean khanate, ethnopolicy, ethnical structure of population, Yasser.

До редакції надійшла 3.12.2012.

УДК 94(477.4) «18»

© *Андрій Черепанов*
(Переяслав-Хмельницький)

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ КУПЕЦТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

У статті проаналізовано соціально-правове становище гільдійського купецтва на прикладі Київської, Волинської і Подільської губерній.

Ключові слова: купецтво, гільдії, стани, податки.

Сучасна історична наука значну роль приділяє проблемам формування станів і становій стратифікації суспільства. Щодо станів, то сучасні дослідники, зокрема В. Добренков, А. Кравченко, вважають, що це соціальні групи, які визначаються становищем у системі соціально-економічних відносин і правовим закріпленням цього положення, а також мають усталені звичаї та юридичні закони і передаються у спадок з правами і

обов'язками [3, с. 672]. Деякі історики, зокрема Н. Темірова, С. Кордонський, вважають, що становий поділ притаманний аграрним суспільствам, виводячи станові ознаки: специфічні права й соціальні функції, закріплені у традиції й законі, передача станових прав у спадок, об'єднання в станові організації, право на самоврядування і участь у місцевому управлінні або центральному державному управлінні, специфічний менталітет,